

Lapszámunk anyaga egy 2022 októberében a BBTE Magyar Filozófiai Intézetében lezajlott konferencián elhangzott előadások bővített szövegeit tartalmazza. E tanulmányok emléket állítanak azoknak a jeles erdélyi magyar személyiségeknek, akik filozófiát oktattak valamelyik kolozsvári egyetemen a rendszerváltást megelőző vagy az azt közvetlenül követő időszakban (vagy legalábbis volt ebben a periódusban valamilyen kolozsvári kötődésük), s akiknek a munkássága, ellentétben a két világháború közötti időszakban tevékenykedő szerzők, oktatók (például a Böhm-iskola) munkásságával, egyelőre nincs kellőképpen sem feldolgozva, sem pedig népszerűsítve. Az így szóba jövő szerzők/tanárszemélyiségek közül lapszámunk tanulmányai Gaál Gábor, Bretter György, Gáll Ernő, Egyed Péter és Balázs Sándor munkásságának részleteivel foglalkoznak: a feldolgozásra váró életművek gazdagságának kontextusában csak szemelvények a kolozsvári filozófiaoktatás múltjából.

Többllet 2022 | 1

Szemelvények a kolozsvári filozófiaoktatás múltjából

ISSN 2067-2268

9 780206 722685

Többllet

2022 | 1

TÖBBLET

Az Erdélyi Magyar Filozófiai Társaság lapja
Kiadja a LIBROFIL – az EMFT kiadója
Megjelenik félévente Kolozsváron

Alapítási év 2009

XIV. évfolyam 1. (31.) szám, 2022. június

Főszerkesztő: Bíró Noémi

Szerkesztőség: Gregus Zoltán, Ivácson András Áron, Részeg Imola,
Soós Amália-Mária, Szigeti Attila, Ungvári Zrínyi Imre

Szerkesztőtanács: Darida Veronika, Keszeg Anna, Laczkó Sándor,
Losonc Alpár, Marosán Bence, Nyíró Miklós,
Szigeti Attila, Ullmann Tamás, Valastyán Tamás,
Veress Károly, Zuh Deodáth

Korrektúra: Szabó Beáta
Levelezési cím: tobblet.2009@gmail.com

Az egyes lapszámok adatait a MATARKA adatbázis tartalmazza.

Támogatók:

Borítóterv: Gregus Zoltán
Grafikai arculat: Metaforma Kft.
Műszaki szerkesztés: Metaforma Kft.

ISSN 2067–2268

Tartalom

VERESS Károly Gaál Gábor fiatal Marx-kollégiumairól	5
MESTER Béla Bretter György és az erdélyi magyar bölcséleti nyelv	25
UNGVÁRI-ZRÍNYI Imre Ideológiakritikus önkorrekció és „visszamenőleges párbeszéd” Gáll Ernő írásaiban	41
DEMETER ATTILA Egyed Péter: <i>Szellem és környezet II.</i>	49
SOÓS Amália Szépirodalom és filozófia kapcsolata Egyed Péter életművében	59
MIROÁR	
SOÓS Amália Filozófia, egyes szám első személyben	73
VERESS Károly A szabadelvű hagyománytól az azonosságideológiáig	79
Számunk szerzői	91

Bretter György és az erdélyi magyar bölcseleti nyelv*

MESTER BÉLA

tudományos kutató, MTA BTK Filozófiai Intézete
e-mail cím: mester.bela@abtk.hu

Kulcsszavak: *ideológia, hatalom, kisebbség, nemzedékek, nyelv, parabolák, szövegaktus*

Bevezetés

Az 1960-as, 1970-es évek erdélyi filozófiai élete nem beszélhető el Bretter György életműve nélkül, beleértve ebbe a következő nemzedékre tett hatását és e nemzedék tagjainak a rá vonatkozó reflexióit. Szándékosan nem beszélek ebben az esetben *tanítványi* körről: Bretter ugyan kiállt értük és elősegítette jelentkezésüket – előszót írt például debütáló kötetükhöz¹ –, mégsem írható le viszonyuk a szűkebb értelemben vett mester–tanítvány kapcsolattal, és még kevésbé beszélhetünk *filozófiai iskoláról*. Ezt a legvilágosabban Tamás Gáspár Miklós fejtette ki több alkalommal. TGM atyai barátjának tekintette Bretteert, dolgozott hagyatéka fennmaradásán,

* Írásom a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Karának Magyar Filozófiai Intézete és a Pro Philosophia Alapítvány által 2022. október 22-én Kolozsvárott *A kolozsvári egyetemi filozófiaoktatás elmúlt ötven éve* című tanévnyitó konferencián elhangzott előadásomon alapul. Köszönöm a konferencia résztvevőinek kérdéseit, megjegyzéseit, amelyekkel igyekeztem számot vetni az írott változatban.

1 Bretter György: A szövegek előtt. In: Ágoston Vilmos, Huszár Vilmos, Molnár Gusztáv, Szilágyi N. Sándor, Tamás Gáspár Miklós; Bretter György (szerk.): *Szövegek és körülmények*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1974, 5–14. Az itt megjelent előszó cenzurális okokból újraírt változat. Az eredeti szöveg csak halála után jelenhetett meg; Bretter György: Minek a nevében? In: *Úó: Itt és mást. Válogatott írások*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1979, 346–349. Bretter írásainak ez a gyűjteményes posztumusz kiadása egymás mellett közli az előszó két változatát. A továbbiakban az e kötetben is megjelent Bretter-írások esetében ennek a kiadásnak az oldalszámát adom meg.

fontos posztumusz szövegeinek magyarországi kiadását gondozta; közös filozófiai problémahagyomány híján azonban nem tekintette magát a szó szűkebb értelmében vett tanítványnak. Évtizedekkel később így emlékezik meg viszonyukról: „Ez nem volt »iskola«, és én soha nem voltam Bretter »tanítványa«, hanem »csak« a barátja: intellektuálisan a legközelebb Molnár Gusztáv állott hozzá: a mi barátságunk más volt, talán személyesebb.”² A szűkebb értelemben vett *iskola*, a *tanítványi kör* hiánya összefügg Bretter sajátos helyével kora filozófiai intézményrendszerében. Kétségtelenül tagja volt a magyar kisebbségi szellemi elitnek; írásai Erdély vezető magyar folyóirataiban jelentek meg, ismert és elismert teoretikus szerzőnek számított. Ugyanakkor – filozófiai pályakezdésének néhány tanársegédi félévétől eltekintve – egész pályafutása alatt a zeneművészeti és a képzőművészeti akadémiákon tanított, a filozófia szakosokkal hivatalosan csupán esetleges és érintőleges kapcsolata lehetett, az oktató és hallgató közötti hagyományos tanítványi viszony kiépítésének esélye nélkül. Így Bretter alakja voltaképpen csak közvetve kapcsolódik konferenciánk címéhez és témájához; személye nem annyira a kolozsvári magyar filozófiai katedra, hanem inkább a kolozsvári – az egész magyar kisebbség gondolkodására, illetve az egész magyar szellemi életre kisugárzó – *nyilvános filozófia* történetének a része mint egyfajta újra felfedezett *közgondolkodói* szerep betöltője. Az érintettekben, benne magában és a körülötte csoportosuló újabb nemzedék képviselőiben ez a helyzet éppenséggel nem veszteségként tudatosult, hanem a filozofálás lehetőségeinek a kiterjesztéseként. Amit akkoriban a *műfajra* összpontosítva az *esszé* újrafelfedezéseként, megújításaként értelmeztek és értékelték, az voltaképpen ennek a *közgondolkodói* szerepnek az újbóli megtalálása, amely lényegesen eltér a szakfilozófus egyetemi professzor szerepfelfogásától.

A nyilvánosság tereiben elfoglalt sajátos, főntebb leírt helyzetéből következik az is, hogy Bretter György jelentősége, hatása a magyar, ezen belül főleg (de nem kizárólag) az erdélyi gondolkodásra nem értékelhető anélkül, hogy figyelembe vennénk azt az újdonságot, amit paraboláinak, majd témájukban is közvetlenül a nyelv természetét érintő esszéinek nyelvi megformáltsága, hangvétele jelentett *szövegaktusként* az akkori nyelvi környezetben. Nyelvi környezetben részint az akkori romániai magyar felsőoktatás nyelvét értem: ahogyan akkoriban egyetemi előadásokat volt szokás tartani, illetve különböző szintű dolgozatokat megírni,

2 Tamás Gáspár Miklós: Bretter, Kolozsvár, hetvenes évek. *Kellék* 23. szám, 2003, 42.

megírati. A nyelvi környezetnek a mából könnyebben visszafejthető, egyben karakteresebb része azonban azoknak a folyóiratoknak, hetilapoknak, olykor napilapoknak a nyelvezete, amelyek hasábjain Bretter írásai eredetileg megjelentek. Emellett a korabeli nyelvhasználat szemben a legtöbbször erős kontrasztot képező, az életmű vége felé már egyre nyíltabban szembehelyezkedő szövegaktus funkció mellett – ez a leghangsúlyosabban a kései, egyfajta nyelvhasználat ideologikus voltát közvetlenül bemutató írásokban jelenik meg – a bölcseletnek ez az esszéisztikus új nyelve alkalmasnak bizonyult arra is, hogy segítségével új témákat lehessen filozófiai módon tárgyalni.

A következőkben arra hozok föl példákat a tragikus módon töredékben maradt életműből, hogy miként tárgyalhatók ezen esszéisztikus nyelvezet segítségével Bretter legfontosabb témái. Először röviden körüljáróm Bretter szövegeinek mint az uralkodó nyelvhasználattal szembehelyezkedő szövegaktusoknak a problémáját, néhány kirívó példán megmutatva a jelenséget. A következő részben azt taglalom, hogy az életmű két fő része, a mitológiai parabolák és a nyelvfilozófiai esszék ugyanarról a problémáról szólnak, azonban a második esetben Bretter a nyelvre való reflexióban megtalálja azt a támpontot, amiből kiindulva karakteresebben és világosabban tudja megfogalmazni lényegében ugyanazt. Jóllehet már első jelentősebb írásának, az *Ikarosz legendájának* is lényeges rétegét képezi a két főhős, apa és fia nemzedéki ellentéte, a probléma első világos megfogalmazása a *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről* című értekezésben, a nyelvre reflektálva történhet meg. Az eltérő nemzedéki nyelvhasználat problémája egyszerre teoretikus és személyes probléma, hiszen hangsúlyosan megjelenik a hozzá közel álló új nemzedékhez és az ő nyelvhasználatukhoz való viszonyában is. Az egész problematika háttérében mindvégig ott van az a nem elhanyagolható sajátosság, hogy nem egyszerűen különféle nyelvhasználatokról, a hatalom nyelvről és a hatalommal való lehetséges beszédmódokról van szó, hanem mindezeknek a kisebbségi nyelvhasználat keretein belül megjelenő módozatairól. Ennek korabeli megértését nem segítette elő, hogy a kisebbségi létről és az ideologikus nyelvhasználatról szóló legfontosabb és egyben legnyíltabb esszéi csak halála után jelenhettek meg, hasonlóan a következő nemzedék paradigmatisz nemzedéki vitáját az akkori fiatalok szemszögéből megvilágító egyik fontos hozzászóláshoz. Dolgozatom utolsó részében ezeknek az írásoknak a hozadékát vizsgálom meg az egész életmű értelmezésének a szempontjából.

A filozófiai esszé mint szövegaktus

Bretter írásait manapság többnyire néhány, életében megjelent és posztumusz kötetében olvassuk. Ez az olvasói tapasztalat azonban elfedi azt a körülményt, hogy a szövegek óriási többsége eredetileg a periodikus sajtóban jelent meg, ehhez kapcsolódik még néhány szövegkiadáshoz, fordításhoz írott bevezető. Ritka kivétel, hogy egy szövege először saját tanulmánykötetében jelenjen meg; ezek többségét is eredetileg valamely folyóiratba szánta. A csak posztumusz megjelent írások zöméről is lehet tudni, hogy a folyóiratközlés volt az eredeti terv, amely azonban vagy cenzurális okokból, vagy az időközben módosult szerkesztői elgondolás következtében nem valósult meg. Az előbbire a legjobb példa a *Szövegek és körülmények* előszavának főntebb már hivatkozott első változata. Az írásnak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött eredeti gépiratán Bretter kezétől származó széljegyzet tanúsítja, hogy az „ifjú titánok” bemutatkozó kötetének előszavának szánta, ám cenzurális okokból nem jelenhetett meg, helyette másikat kellett írnia. (Molnár Gusztávnak, az *Itt és mást* című kötet összeállítójának, a Kriterion akkori szerkesztőjének az érdeme, hogy más, addig kéziratban maradt írásokkal együtt legalább a szerző halála után megjelenhetett az eredeti változat is.) A második eset jellemző példája a Kafka-esszé,³ amely eredetileg Kafka regényének első romániai magyar kiadásához íródott,⁴ a kötet azonban végül minden kommentár, előszó vagy utószó nélkül jelent meg. Ezenfelül van néhány írás, köztük láthatóan befejezetlenek, amelyek egyszerűen a szerző tragikus halála miatt nem tudtak megjelenni még életében. Ha megnézzük Bretter írásait az eredeti megjelenési helyükön, akkor látjuk világosabban, hogy ebben a szöveggörnyezetben hogyan hathattak a korabeli olvasóra; miért jelentettek akkora újdonságot, amiről a kortárs beszámolókat tanúskodnak. A legszembetűnőbb példa e téren érdekes módon nem Bretter legfontosabb, legismertebb írásaihoz kapcsolódik, hanem napi aktualitásokra reagáló, jó értelemben vett ismeretterjesztő sorozatához, az *Előre* című napilapban vasárnaponként megjelenő *Szemínárium* sorozathoz, 1972 február 6. és 1974. március 24. között.⁵ (Napi aktualitáson itt sohasem a

3 Bretter György: *Az Idő A kastélyban*, avagy adalék Kafkához, aki így jellemezte magát: „Semmim se hiányzik, csak önmagam”. *Itt és mást* (1968, 67–80.).

4 Franz Kafka: *A kastély*. Fordította Rónay György. Irodalmi Kiadó, Bukarest 1968.

5 Posztumusz megjelent gyűjteményes kiadását lásd: Bretter György. *A kortudat kritikája*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1984, 5–149.

korabeli hivatalos politika eseményeit kell értenünk, hanem például egy újonnan megjelent könyvet vagy azt a természeti eseményt, hogy kitavasodott.) A hetvenes évek első felének politikai sajtója ugyan még nem állt a szigorú ideológiai nyelvezetnek és az olvashatatlanságnak azon a szintjén, ahová majd a nyolcvanas években eljut – tudjuk, ezt már Bretter nem érthette meg –, ám a *megvalósításokról* és *vívmányokról* beszámoló termelési riportok, illetve a párt- és állami protokolláris eseményekről beszámoló jelentések bikkfanyelvének a hátere előtt kifejezetten üdítően hat Bretter napi/heti rögtönzéseinek a nyelvezete. Az akkori recepció és a későbbi feldolgozások is ezt a nyelvezetben megjelenő újdonságot, ha reflektáltak rá egyáltalán, leginkább műfaji kérdésként, a *filozófiai esszé* műfajának megújításaként, ismételt jogaiba helyezéseként értelmezték.

Másféle, ám szintén nyelvi összevetésre ad alkalmat, ha egymás mellé tesszük a mitológiai esszéket és pályakezdése első filozófiai publikációinak a nyelvét. Utóbbiak a pályakezdő szokásos feladatai: könyvismertetések, tudósítások filozófiai eseményekről, konferenciákról. Ezekben még nem Bretter majdani saját nyelve, hanem az ismertetett szerzők, megszólalók nyelvezete mutatkozik meg; olvasásuk révén tanulságos körképet kapunk a korszak hivatalos marxista filozófiájának a beszédmódjáról. Magyarországi szemszögből megvilágítva a dolgot: ugyan mire számíthatunk a *Magyar Filozófiai Szemle* 1957-ben indított új folyama negyedik évfolyamának (1960) ismertetésétől?⁶ Nyilván nem többre és nem másra, mint amire magától a *Szemlétől* számítottunk. Bretter György parabolái, azaz mitológiai esszéi voltaképpen *megkerülik* a korban nyilvánosan művelhető filozófia nyelvét: a görög mitológia közismert, az európai kulturális örökség alapvető részét képező toposzaira támaszkodva *történeteket*, vagy inkább jeleneteket beszél el, ezen keresztül mutat be filozófiai tartalmakat. (A módszer nem példa nélküli. Az akkoriban mérvadónak, népszerűnek számító szerzők és szövegek közül Camus Sziszüphosz-története juthat elsősorban eszünkbe mint párhuzam és esetleges minta. Figyelemre méltó a román filozófiai hagyománnyal való kölcsönhatás is: nem véletlen, hogy Bretter éppen a parabolák korszakában dolgozik Dumitru D. Roșca emblematis mus művének a fordításán.)⁷ A néhány év alatt megírt hat mitológiai parabolát

6 Bretter György: A magyar filozófusok folyóirata. *Korunk* 19. évf. 1960/6., 755–757.

7 D[umitru] D. Roșca: *A tragikus lét. Filozófiai szintéziskísérlet. Végleges kiadás.* Fordította; az utószót írta Bretter György. Tudományos Könyvkiadó, Bukarest 1971. A *gondolkodó következetessége, avagy D. D. Roșca filozófiájának egysége* című utószót

érdemes egységében olvasni és értelmezni mint bevezetést egyfajta új filozófiai antropológiába, amelynek az egyes írások más-más oldalát világítják meg, ám voltaképpen mindig ugyanarról a problematikáról van szó.⁸ Ennek a történetekbe, jelenetekbe öntött antropológiának a kulcsszavai a *cselekvés*, a *tett*, a *sors*, a *végzet*, az *idő* és a *szolidaritás*. Nyilvánvaló, hogy a korabeli egzisztenciafilozófiák kontextusába illeszkedő, ám a *közös cselekvés*, a *társiasság* lehetőségét fenntartani kívánó gondolkodói kísérletről van szó.

Az új filozófiai nyelv: a nyelvkritika

Még a parabolák írásának idején fordul figyelme a nyelv kritikája felé. Ennek első ismert dokumentuma meglehetősen korai; ugyanabban az évben jelenik meg, mint első parabolája. A *kopasz énekesnő* első, rövid vázlatának fordításáról és bevezető kommentárjáról van szó.⁹ A mindössze egy jelenetből álló szöveget a később francia klasszikussá váló szerző még románul írta – ez az egyetlen ismert román nyelvű munkája –; a 'kopasz énekesnő' kifejezés még nem jelenik meg benne és címében, nyelvezetében is jól rímél a drámaírónak arra a később gyakran idézett nyilatkozatára, mely szerint műve ötletét egy angol nyelvű könyv adta. (Az évtizedekkel ezelőtt használt nyelvű könyvek világára kell gondolnunk, amelyekben egyszerre érvényesültek szigorú nyelvi és társadalmi normák: idealizált középosztálybeli családok tagjai beszéltek egymással idealizált udvariassági és nyelvhelyességi szabályok szerint.) A nyelvkritikai esszék más módszertannal, a nyelvhasználatra való reflexióban biztos fogódzót találva folytatják ugyanazt az antropológiai gondolatmenetet, amelyet Bretter még a parabolákban kezdett megfogalmazni. A nyelv

önálló írásként beválogatja legközelebbi tanulmánykötetébe; román fordításban megjelent posztumusz válogatott kötetében is kiadják.

8 A parabolák címe, zárójelben első megjelenésük évszáma és az *Itt és mást* című, főntebb idézett posztumusz gyűjteményes kötetben történt kiadásuk oldalszáma: *Ikarosz legendája* (1967, 39–47.), *Laokoón, a néma* (1969, 99–110.), *Kronosz, a kegyetlen* (1969, 111–120.), *Kentaurok dilemmája* (1969, 121–130.), *Apollón, nimfa, szerelem* (1971, 207–216.), *Hérakleitosz, a filozófus, Hermodórosz barátja* (1971, 217–225.), *Valamikor Silenus őrizte a forrásokat* (1972, 270–277.). Idetartozik még a parabolászerző filozófus önértelmezését megfogalmazó *Mítosz? Filozófia?* című rövid írás is (1970, 180–183.).

9 Eugen Ionescu: Tanuljunk könnyen, gyorsan angolul. *Korunk* 26. évf. 1967/5., 653–659.

kritikája ugyanis mindig a cselekvés lehetőségeinek a feltárása összefüggésében érdekl, amint erre elég világosan utal már az első idevonatkozó szöveg címe is: *A nyelv és az erkölcs*.¹⁰ Több írás címe utal áttételesen vagy konkrétan a mindennapi nyelvhasználat konzervativizmusára, először az *Adalék egy hely- és időhatározó sajátosságaihoz*,¹¹ amelyben az *itt és most* keretében megfogalmazódó adottságok világához való alkalmazkodás helyett a változtatás lehetőségét villantja föl az *itt és mást* szójátékban megfogalmazott mottóval, amely majd posztumusz gyűjteményes kötete címeként híresül el. A *Vázlat a „kijelentő mondat” filozófiájához* is hasonló kérdéseket feszeget.¹² Hasonló gondolatok jelennek meg nyíltabban megfogalmazva néhány, ugyanezekben az években írott, de csak posztumusz megjelent írásában: *Újabb adalékok a konvenciók lélektanához*,¹³ *Még újabb adalékok a konvenciók lélektanához*,¹⁴ A, B ... Z.¹⁵

A parabolák és a nyelvkritikai esszék kérdésfeltevésének az összefüggését egy eddig nem érintett probléma, a *nemzedéki kérdés* kapcsán láthatjuk a legvilágosabban, először a *Hipotézisek a nemzedékek kettős nyelvéről* című írásban,¹⁶ amelyet az első parabolával, az *Ikarosz legendájával* érdemes összevetni.¹⁷ A parabola az ismert mitológiai történeten keresztül ábrázolja az adottságok, a múlt világával szembeni emberi cselekvés lehetőségét, amelyen belül nem kerülhető meg a nemzedékváltás, a nemzedékek közötti viszony problémája. A labirintus ugyanis, ahonnan Daidalosz és Ikarosz szökni akarnak, csupán Ikarosz számára jelenik meg mintegy természet adta adottságként, amelyet gyermekkora óta megszokott, mintegy belakott; Daidalosz, az apa számára az útvesztő saját múltbeli tetteinek tárgyiasult valósága, hiszen ő volt az egésznek az építőmestere. Ikarosz tehát voltaképpen az előző nemzedék, az apja által létrehozott világból kísérel meg menekülni; a dilemma abban áll, hogy ez vajon sikerülhet-e azokkal az eszközökkel, amelyet szintén az előző nemzedék bocsát a rendelkezésére. A *Hipotézisek a nemzedékek*

10 *Itt és mást*, 184–192., 1970-es kézirat.

11 Uo. 254–269., 1971-es kézirat.

12 Uo. 480–499., 1975-ös kézirat.

13 Bretter György: *A kortudat kritikája*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1984, 153–160.; 1971-es kézirat.

14 Uo. 161–168.; 1971-es kézirat.

15 Uo. 169–173.; 1973-as kézirat.

16 *Itt és mást*, 334–345.; 1973-as kézirat.

17 Uo. 39–47.; első megjelenése: 1967; a kézirat 1966-ban keletkezett.

kettős nyelvről ezt a példázatot beszéli el újra, immár a mítosz segítségével, a teória nyelvén, Mannheim Károly ifjúságszociológiai munkájának eredményeire, néhol terminológiájára támaszkodva. A nemzedékek viszonya itt hasonló, mint Daidalosz és Ikarosz viszonya volt a mítoszban: Daidalosz sem közvetlenül a hatalmat képviseli, hiszen ő nem a Labürinthosz ura, hanem csak az építője, aki a hatalomnak dolgozott. A nyelvkritikai írásban sem közvetlenül a hatalom nyelve ellen lázad az újabb nemzedék új nyelve, hanem az ellen az alku ellen, amelyet az előző nemzedék a hatalommal kötött, és amely később beleködölődött a mindennapi nyelvhasználatba, ezért az alku felmondása csak a nyelv megújítása révén lehetséges. Már ebben az írásban világossá válik, hogy nem csupán elvont módon a hatalomhoz való viszonyról van szó, hanem a kisebbségi közösségi elit korábbi nemzedékének a többségi társadalmat képviselő hatalommal kötött alkujáról és ennek az alkunak a felmondásáról a nyelvhasználat megújításán keresztül.

A még Bretter György életében megjelent írások túlnyomó része azonban inkább a nyelvkritika elméleti módszerének az elmélyítése felé halad, néhol szépirodalmi eszközökkel, abszurdba hajló fikatív párbeszédekkel, néhol viszont azzal az igénnyel, hogy számot vessen kora nyelvfilozófiájának főbb eredményeivel, iskolákra és irányzatokra való tekintet nélkül. Bretter György azonban nem csupán azért nem vált szakfilozófiai értelemben nyelvfilozófussá, mert korai halála megakadályozta kutatási programja befejezésében, hanem sokkal inkább azért, mert a nyelvfilozófiát csupán eszköznek, bár igen értékes és önmagában is érdekes eszköznek tekintette egy magasabb célnak az eléréséhez, aminek a lényege a közös cselekvés lehetőségének a megfogalmazása, és amelyet főntebb jobb híján filozófiai antropológiai kísérletnek neveztem.¹⁸ Ennek a cselekvésbe, társiasságba beágyazott gondolkodásmódnak a szerves része az a korabeli romániai magyar értelmiség társadalmi praxisába ágyazott problematika, amely közvetlen kapcsolatban van a kisebbségi

18 Bretter György nyelvfilozófiájáról máig a legjobb összefoglalót lásd: Egyed Péter: Bretter György nyelvfilozófiája. Kísérlet rekonstrukcióra. *Kellék* 23. szám, 2003, 73–90. Egyed Péter áttekinti mindazokat a nyelvfilozófiai irányzatokat, amelyeknek köze volt valamilyen módon Bretter György nyelvkritikai gondolkodásának formálódásában, majd összefoglalóan így jellemzi Bretter nyelvkritikáját: „Bretter György töredékességében is nagyon nagy értékű elméleti eszköztárat dolgozott ki: a nyelvfilozófia, a cselekvésemélet és a metafizika egyugyanazon kérdés három vetülete nála, és nagyon dinamikus összefüggésrendszer” – uo. 89–90.

lét tapasztalatával és az ugyanezen értelmiség nemzedékei közötti konfliktusokkal. Ezt azonban az ő életében gyakran csak utalásokból lehetett sejteni. A világos módon ezeket az elemeket kifejtő szövegek egy része csak a halála után jelenhetett meg; jó esetben már az első posztumusz gyűjteményes kötetekben, gyakorlatilag ugyanazon célközönség számára elérhetően, amely életében is olvasta a szövegeit, más esetekben viszont csak évtizedekkel a halála után, amikor már csupán történeti dokumentumként volt érdekes.

Nemzedék, kisebbség, kisebbségi nemzedékek

A kolozsvári magyar vezető értelmiség köreiből ugyan tudtak néhányan Bretter Györgynek Gáll Ernő *Tegnapi és mai önismeret* (Kriterion, Bukarest 1975) című könyvéről írott kritikájáról, maga a szöveg csak húsz évvel ez előtt vált ismertté, e sorok írójának kezdeményezésére.¹⁹ Ebben az írásban már konkretizálódnak a nyelvkritikai írásokban még általánosságban leírtak. Itt pontosan meg kell jelölnie, hogy mi az a nyelvhasználat, és kinek, kiknek a nyelvhasználata az, aminek a bírálata vállalkozik. Kritikáját így kezdi: „Gáll Ernő nem csupán politikai eszméit, de ideológiájának egészét is az államhoz való viszonyban alakította ki”.²⁰ Majd a végén erre a konklúzióra jut: „szerzőnk dokumentumot akart írni koráról, tükre kívánt lenni annak az álláspontnak, amely az általánost részé-síti előnyben, s ez a törekvés jószerint sikerrel is járt, hiszen szerzőnk mindazt leírja, ami választott nyelvén leírható, és végiggondol mindent, ami választott álláspontjáról végiggondolható”.²¹ A nemzedékek kettős nyelvéről szóló tézis is más kontextusba kerül, ha tudunk a vele kapcsolatban álló fiatal nemzedék és Gáll Ernő közötti konfliktusról, amelyről a legnyíltabban tanúskodó szöveg szintén jóval az események után jelent meg.²² Ebben az akkor meg nem jelent írásában Tamás Gáspár Miklós Gáll Ernőnek arra a cikkére válaszol, amelyben a *Szövegek és körülmények* kötettel elindult nemzedéki csoportot voltaképpen jó szándékkal támogatni

19 Bretter György: Az ideológus és az ő nyelve. *Kellék* 23. szám, 2003, 57–63.

20 Uo. 57.

21 Uo. 63.

22 Tamás Gáspár Miklós: Pár hálátlan szó. Válasz Gáll Ernőnek. *Kellék* 23. szám, 2003, 65–71. 1976-os kézirat. A kéziratot Bretter bizonyosan, adatolhatóan ismerte, hiszen egy gépiratos példánya megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött hagyatékában.

és védeni kívánja, de úgy, hogy egyben igyekszik beintegrálni őket abba a fennálló diskurzusba, amelynek kialakításában neki is jelentős szerepe volt.²³ Ezt az ajánlatot utasítja vissza köszönettel TGM, szépen példázva a nemzedékek kettős nyelvéről pár évvel azelőtt Brettertől leírtakat: az új nemzedék fölmondja az apák által a hatalommal megkötött kompromisszumokat; nem hajlandó beszállni a felajánlott nyelvjátékba, ehelyett igyekszik újat kialakítani. Későbbi, már idézett visszatekintésében így foglalja össze a történeteket: „Ernő egyrészt megmenteni igyekezett bennünket az erdélyi magyar sztálinistáktól és dogmatikusoktól, másrészt a magyarelleses, sovén államhatalomtól. Ehhez sok bátorság kellett, és ma már talán nem volnék olyan hálátlan, olyan fiatalosan kegyetlen, mint akkor: mint írásomból is kitetszik, eltaszítottam a segítő kezét [...]”.²⁴ Másrészt azonban Ernő támogatása nem volt föltétlen. Megvédett bennünket, amennyiben szövetségesekre lett volna szüksége a román sovinizmus és az erdélyi magyar folklorisztikus provincializmus elleni szerkesztői, írói és politikai harcában, de cserébe el kellett volna fogadni az »emberarcú« kommunista értelmiségi vezetését és kontrollját. Ezt mi visszautasítottuk.²⁵

A nemzedékek közötti törés másik példája már a kortársak számára is világos lehetett az akkor megjelent szövegek alapján. Molnár Gusztáv nyílt leveléről van szó,²⁶ amelyben Bretter nyelvkritikáját továbbgondolva szakít magának Bretternek a nyelvvezetével is: „»A problémát megoldani elméletileg nem lehet, tehát választani, dönteni kell.« Valóban nem lehet, hiszen a probléma nem elméleti. Mitikus fogalmakat (nembeliség, elidegenedés, történelem stb.) használva, nem lehet elméleti igénnyel beszélni. Tehát választani, dönteni kell.”²⁷ Molnár Gusztáv írása közvetlenül Bretternek arra a kísérletére adott válasz, amelyben elsősorban önmaga számára kívánja szintetizálni a korabeli reformmarxista

23 Gáll Ernő: Nékülözhetetlen elmélet. Egy nemzedéki jelentkezés fenomenológiai-ájához. *Korunk* 35. évf. 1976/12., 891–897. Újraéledés: *Kellék* 23. szám, 2003, 45–56.

24 *A Pár hálátlan szó* című írására utal.

25 Tamás Gáspár Miklós: Bretter, Kolozsvár, hetvenes évek. *Kellék* 23. szám, 2003, 42.

26 Molnár Gusztáv: Levél Bretter Györgyhöz. In: Uő: *Az elmélet küszöbén. Esszék.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1976, 79–96. Első megjelenés: *Korunk* 33. évf. 1974/5., 666–672.

27 Uo. 96.

antropológiai kísérletek eredményeit;²⁸ ehhez kapcsolja Heller Ágnes egyik, akkor megjelent írásához fűzött gondolatait.²⁹

Bretter, ha nem is fogadta el egészében a *Szavak – előszavakról* című írásában pozitívan hivatkozott szerzők fogalomrendszerének elutasítását, Molnár Gusztáv érvelését akceptálható álláspontnak tartotta, saját nyelvkritikájának és ideológiakritikájának a továbbvitelével és saját magára vonatkoztatásával pedig, kétkedve bár, de együtt tudott gondolkodni. A Molnár Gusztáv könyvéről írott recenziójában – első kötetében Molnár Gusztáv újraközli Bretter Györgyhez intézett nyílt levelét – így válaszol Molnár Gusztáv fölvetéseire: „Ebben az írásban [Molnár] különös élességgel fogalmazza meg az ún. humánontológia fogalomrendszerével kapcsolatos álláspontját, s ha eltekintek attól a túlzástól, hogy a nembeliséget, elidegenedést, történelmet »mitikus fogalmaknak« minősíti, akkor is fontosnak tartom azt a részletes elemzést, amellyel kimutatja, hogy az újabb filozófiai folklórban nagy szerepet játszó »etikai és morális kérdésfeltevésnek« nincs megismerő szerepe, hogy ez szüntiszta önigazolása a teoretikus tehetetlenségnek egy olyan korban, amely önmagában is antiteoretikus. [...] A kérdés számomra is élesen vetődik fel: egy erkölcsileg megalapozott társadalomfilozófia vagy teória a társadalomról; avagy ideológia vagy elmélet. Az ideológia mellett döntöttem, de nincs semmiféle fenntartásom sem azokkal szemben, akik a teória művelésében találják meg a társadalommal kapcsolatos ítéletek alapját.”³⁰ Majd később világosan leírja az őt követő nemzedék helyzetét és értelmezi a Gáll Ernővel kialakult ellentétét oly módon, hogy azt saját, közbülső nemzedéke helyzetével és teljesítményével is összefüggésbe hozza, beleértve saját magát: „...egy egész generáció a

28 Bretter György: *Szavak – előszavakról. Itt és mást* (1974, 364–378). Bretter írása főként a Budapesti Iskola akkoriban megjelent írásaira reagál, de számba veszi magának Lukácsnak a kései írásait és Althusser munkásságát is. Legfontosabb referenciái: Fehér Ferenc: *Az antinómiák költője. Dosztojevskij és az individuum válsága*. Magvető Kiadó, Budapest 1972; Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970; Tordai Zádor: *Az elidegenedés mítosza és valósága*. Kossuth Kiadó, Budapest 1970.

29 Heller Ágnes: *A kötelességen túl. A német klasszika etikájának paradigmaticussága* Lukács György életművében. *Korunk* 33. évf. 1974/1., 31–41.

30 Bretter György: *Bevezetések és kísérletek recenziója*. In: *Uő: Itt és mást. Válogatott írások*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1979, 528–552. Első megjelenés: *Korunk* 36. évf. 1977/5., 390–395 (1. rész); 1977/6., 485–491 (2. rész). A szöveget az *Itt és mást* oldalszámai alapján idézem: 545.

szándékokban, implikációkban, a tárgyból egyáltalán nem következő ideológiai jelentésekben, áttételekben gondolkodik. E gondolkodásnak nincs meghatározott tárgya: csak célja van: a cél meghatározza azután az önkényes premisszaváltást és a célt megvalósító logikát is. Nem kívánok jómagam sem kivételnek látszani, noha szeretnék – legalábbis egyik – kivétel lenni. Saját írásaim egy részét pontosan az jellemzi, amit elmondtam, a balladai homály.”³¹ Gáll Ernő *Nélkülözhetetlen bírálat* című, az ő írása előtt pár hónappal megjelent cikkét és annak az érintettek körében való fogadtatását így értékeli: „...visszaütítják azok, akikről annyi jóindulattal beszél. A visszaütítés oka [...] az írás típusa: Gáll Ernő férfitárat avatja a fiatal szerzőket, vagyis befogadja őket, felnőtt tagoknak minősíti az írástudókat, életkoruktól függetlenül, de nincs tekintettel a sokféleségben a reális különbségekre.”³² Az írás zárómondatában ismét csak saját, nemzedékké válni nem tudó korosztálya szemszögéből értékeli a Gáll Ernő és Molnár Gusztáv nemzedékei közötti ellentétet: „...annyira erőteljes generáció volt a Gáll Ernőé, hogy asszimilálni tudta a következő korosztály egy részét is (ehhez tartozom én is), amely generációként már nem is tudta megfogalmazni önmagát. Most új történelmi esély mutatkozik: ezt tudomásul nem venni hiábavalóság volna.”³³ Posztumusz gyűjteményes kötetének utolsó szövege a Molnár Gusztáv főtebb idézett kötetének nagyváradi könyvbemutatóján elmondott, a hallgatóság soraiban lejegyzett előadása; ennek konklúziója: „...elhiszem, hogy létezhet [...] egy olyan fogalomrendszer, amely elméleti jellegű, amely lehetővé teszi, hogy kiküszöböljük a történelemszemlélet ideologikus hibáit. Ám lássuk.”³⁴ Mind a két szöveg keletkezési éve 1977, amely megegyezik a szerző halálának időpontjával. Úgy tekinthetjük tehát, hogy e gondolatokkal zárul le kényszerűen az életmű, egyfajta jelképes stafétabot-átadással.

Jelképes filológiai adat, hogy a hivatkozott posztumusz kötet kútúnó, Bretter életművét értelmező bevezető tanulmányát a Molnár Gusztávot követő nemzedék emblematisz alakja, Egyed Péter jegyzi.³⁵ Semmiképpen

31 Uo. 549–550.

32 Uo. 547.

33 Uo. 552.

34 Bretter György: [Az új hullámról.] Uo. 566.

35 Egyed Péter: A demokratikus mondat szerelmese. Uo. 5–37. Egyed Péter későbbi pályaszakaszaiiban is vissza-visszatér Bretter életművének értelmezéséhez; leg-átfogóbban lásd: Egyed Péter (szerk.): *Bretter György filozófiája. Értelmezések, dokumentumok, visszaemlékezések*. Pro Philosophia, Kolozsvár 2007.

nem rekonstruálható a föntiekből valamiféle *tanítványi láncolat*, az egymást követő nemzedékek tudatos önmeghatározásra való törekvése és reflektált viszonya az előző nemzedékek pozíciójára, nyelvére azonban igen; és ez sem kevés.

Filozófia és a közösség megtapasztalása

A nemzedéki kérdésnek a mítoszok és a nyelvkritika eszközeivel történő vizsgálata, mint föntebb láthattuk, az életmű végén jut el a személyes ön-reflexióig és a teória lehorgonyzásához a kor konkrét problémáiban, konfliktusaiban, anélkül, hogy elméleti értéke elveszne, és az egész valamiféle kódolt kulcstörténetté, mesévé válna. Ugyanez a típusú, a teória esélyeit nem korlátozó konkrét vonatkozás jelenik meg abban az írásában, amely megvilágítja az érzelmi, élményszerű háttérét mindannak, amit közösségről, szolidaritásról, cselekvésről teoretikusan elmond. A *Temetés Zsögödön* című írásról van szó, amely Bretter korabeli olvasói számára csak utólag világíthatja meg az életművet, hiszen halála után jelent meg először, ám már 1968-ban megírta, így ma már azt is tudhatjuk, hogy a föntebb tárgyalt írásainak túlnyomó többségét az ekkor megfogalmazottak végiggondolásával, megélésével a háttérben alkotta meg.³⁶ Az írás egy temetés villanásszerű képein keresztül érzékelteti a *közösség* megélt, cselekvő *szolidaritásának* a tapasztalatát. A szinte zenei motívumként, ütemesen visszatérő kép a templomé: „Mostanában sokat gondolok a székelyföldi kis népi gótikus templomokra: várat emelni reménytelen volt a kis halmon, amelyre felépítették őket, így hát ellenségeiket az ajtótosságban próbálták gyengének látni, s magukat ugyanabban erősnek.”³⁷ Az ugyanilyen periodicitással visszatérő ellenpont ezzel szemben Jackson Pollock festészete mint az individuum „rémült önkeresésének lázában” született művészet. Az előkészületeknek, magának a temetésnek, majd a tornak és a gyásznak a pillanatképei között ugyanilyen fölvilanásszerű elméleti leírásait adja azon közösség gondolkodásának, amelynek a gyászában maga is részt vesz. A *mítosz és a történeti tudat* kettősében mutat rá a lényegre; ma talán inkább a *kulturális emlékezet* töredékes mintázataiként íránk le ugyanezt a jelenséget, ez azonban nem von le

36 Bretter György: *Temetés Zsögödön*. Uo. 88–98. A kézirat 1968-ban keletkezett, de csak a szerző halála után jelent meg, először Magyarországon, Tordai Zádor Bretter Györgyről írott nekrológiával együtt: *Új Írás* 18. évf. 1978/3., 82–88.

37 Uo. 88.

semmit Bretter megállapításának érvényességéből. Így fogalmaz: „Mítosz születik itt, egy olyan nép körében, amelyből hiányzik valódi történelme reális összefüggéseinek tudata, amely nem emlékszik úgy saját múltjára, mert kiábrándították belőle. [...] És ezért megteremti a mítoszt, múltját a szolidaritásban kozmikussá növeszti, valahol a reális és az irreális határán itt, ma, mesebeli erővel éli át azt, amiről oly keveset tud.”³⁸ Már ennyiből is látszik, hogy Bretter e szövegében is ugyanazok a kulcsszavak, alapmotívumok bukkannak föl, mint korábbi, vagy éppen jóval később megírt, teoretikus dolgozatokként számon tartott szövegeiben: *közösség, cselekvés és legfőképpen a szolidaritás.*

Ellenpontozva mutatja be a közösség és a kívülről idelátogató összemérhetetlen *természetszemléletét* is: „...a munka, amely itt még a természet és az ember ősi egymásrautaltságát fejezi ki, a szolidaritás mítoszt sugallja saját nagyszerűségének érzékeltetésére. Ebben a szolidaritásban semmi sincs a természetbe kirándulók csodálkozásából, azokéból, akik a természet nagyságán és az ember kicsinységén ámuldoznak, nincs semmi az idegenség érzéséből, sokkal inkább az azonosulás vágya jellemzi, a megértésig fokozódó találgatás az ember és a természet között.”³⁹ Ennél a pontnál az olvasóban fölmerül a gyanú, hogy a szerző – legalábbis részben – magára gondol: ő maga lenne az a nagyvárosi kiránduló, aki a természetben csak a romantikának a magaskultúrából megtanult eszményeit képes fölfedezni, itt azonban szembesül azzal, hogy más emberi viszony is lehetséges a természethez, mint amit ő megtanult – a természetén kívül élve, képződve, kiművelődve. Valóban, eddig úgy látszik a szöveg szerkezetéből, hogy a *részt vevő megfigyelő* klasszikus pozíciójáról van szó; ezt támasztja alá a temetési szertartás jeleneinek és a gyászoló közösség életének teoretikus értelmezéséről szóló szakaszoknak a váltakozása. A szerző pozíciójának ez az értelmezése részben helyes: mindvégig élesen megkülönbözteti saját nézőpontját annak a közösségnek a szemléletétől, amelyet leír. Akkor bizonytalanodunk el, amikor tudatosul bennünk, hogy a leírt közösség szertartása éppen egy *temetés*, olyan esemény, ahol aligha jelenhet meg *csak úgy* a messziről érkezett megfigyelő. A szerzői nézőpont teljes megértéséhez jó, ha ismerjük a szerző néhány életrajzi adatát. A pécsi születésű, Szatmárnémetiben nevelkedő és egész felnőtt életét Kolozsváron leélő Bretter György Csíkban valóban mindig csak *vendég* lehet, de sohasem *idegen*, hiszen csíki felesége révén

38 Uo. 95.

39 Uo. 94.

kiterjedt rokonsággal rendelkezik itt. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött hagyatékában található egy kézírásos autográf papírlap *Csíki rokonságom* címmel, amelyben családfaszerű táblázatban vázolja föl csíki hozzátartozóit.) Ez a rokoni szál, a *sógorság* kitüntetetten alkalmas annak a nézőpontnak a megalkotására, amely erre az írására kiváltképpen jellemző. Hiszen *sógorságban* éppen olyan emberekkel lehetünk, akikkel nem vagyunk ugyan vérrokoni kapcsolatban, legtöbbször nincsenek közös gyermekkori élményeink sem, és rendszerint eltérnek szocializációs tapasztalataink, mintáink is, mégis valamiképpen egy közösséget alkotunk. Ez a személyes szál, a sajátos, viszonylag nagy földrajzi távolságot átívelő rokoni kapcsolat válik azután a szolidaritást konkrétan megvalósító közösség és a közösség szolidaritását leíró teoretikus ellenpontjának kiindulópontjává, világosan megfogalmazott etikai és egyben elméleti következménnyel: „Ott voltam a temetési menetben: lázadozásom a tehetetlenség kiáltása volt. Mellettem mentek akkor azok, akik életté változtatják a szorongást [...] Nincs felmentésem: a szolidaritásban élni kell, azt szemlélni nem lehet: tenni kell.”⁴⁰

Rezumat

György Bretter și terminologia filosofică maghiară în Transilvania

Cuvinte-cheie: generații, ideologie, limbă, minoritate, parabolă, regulă, act textual

Nu putem valorifica semnificația și influența lui György Bretter pentru gândirea maghiară, în special, dar nu exclusiv, pentru cea transilvăneană, fără a lua în considerare noutatea parabolilor și a eseurilor sale despre limbă. O parte importantă a acestei noutăți a fost formularea lingvistică și intonația stilistică, în contextul lingvistic al epocii sale, înțelegându-se ca *act textual*. Acest act textual orientat împotriva limbii dominante a discursului acestei epoci apare, în forma sa cea mai caracteristică, în critica limbajului ideologiei, formulată de Bretter în eseurile scrise în ultimii săi ani de viață. Stilul și intonația genului de eseu i-au oferit o nouă posibilitate de a discuta, din punct de vedere filosofic, teme noi ale vieții sociale. Lucrarea de față oferă valoroase exemple din opera ce a rămas tragic în fragmente, referitor la modul în care pot fi discutate două teme importante din opera sa. Prima este problema situației minoritare a comunității sale natale. A doua este legată de prima și, fiind vorba de întrebările, problemele din cadrul comunității minoritare, apare ca o problemă a generațiilor. Toate problemele discutate sunt abordate ca fiind conflicte legate de utilizarea diferită a limbii, aparent cu experiența personală a utilizării unei limbi minoritare în fundal.

40 Uo. 98.

Abstract

György Bretter and the Hungarian Philosophical Terminology in Transylvania

Keywords: *generations, ideology, language, minority, parabolos, rule, text act*

We cannot value the significance and influence of György Bretter for the Hungarian, especially, but not exclusively Transylvanian thought without a consideration of the novelty of his parabolos and essays on the language. An important part of this novelty was the linguistic formulation and stylistic intonation in the linguistic context of his age *as a text act*. This text act against the ruling language of the discourse of this age appears in the most characteristic form in the critique of the language of ideology in the essays written in his last years. Style and intonation of the genre of essay offered a new opportunity for him to discuss philosophically new topics of the social life. This paper offers several examples from the oeuvre which remained tragically in fragments, regarding the discussion of two important topics of his works. The first one is the questions of the minority situation of his native community. The second one is connected to the first one; it is the questions within the minority community what appears as a problem of the generations. All the discussed problems appear as conflicts of different usage of the language, seemingly with the personal experience of the usage of a minority language, in the background.

Számunk szerzői

Demeter M. Attila

PhD – 1972-ben született Szentegyházán. Egyetemi docens, 2012 óta a kolozsvári BBTE Magyar Filozófiai Intézetének igazgatója. A Pro Philosophia Alapítvány alapító tagja. Főbb kutatási területei: politikai filozófia, kisebbségi kérdések, nacionalizmuselméletek, államelméletek, Hannah Arendt munkássága; e területeken számos publikáció szerzője. Fontosabb könyvei: *Korunk politikai filozófiája* (2018), *Ethnosz és démosz* (2013), *Naționalism, multiculturalism, minorități naționale* (2012), *Szabadság, egyenlőség, nemzetiség* (2009), *Republikanizmus, nacionalizmus, nemzeti kisebbségek* (2005).

Mester Béla

(1962, Sátoraljaújhely), egyetemi doktori cím filozófiatörténetből (ELTE BTK, 1996), PhD irodalomtudományból (BBTE, 2003), PhD politikafilozófiából (ELTE BTK, 2005). Filozófiatörténész, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa. Kutatási területe a politikafilozófia, a politikai eszmetörténet és a magyar filozófia története. A jelen írás témájával összefüggő néhány tanulmánya: *Menekülés a történetfilozófiából a nyelvfilozófiába, majd tovább. Bretter György és köre*. In: Boros Gábor (szerk.): *A hetvenes évek filozófiai lehetőségei és valósága*. L'Harmattan Kiadó, Budapest 2010, 268–276.; *Menekülés az ideologikus mondat labirintusából. Bevezetés Bretter György olvasásához*. In: Mester Béla: *Magyar philosophia. A szenvedelmes dinnyesztől a lázadó Ikaroszig*. Pro Philosophia, Kolozsvár–Szeged, 2006; Bretter György kora és parabolái. *Kellék*, 23. sz. (2003), 91–102.